

ХОРАЗМ-ХИТОЙ САВДО ЙЎЛЛАРИ ТАРИХИДАН

 10.24412/2181-1784-2021-1-567-571

Саидов Шавкат Жумабаевич

Тошкент давлат шарқшунослик университети Марказий Осиё халқлари
тарихи ва этнологияси
кафедраси доценти, т.ф.н

***Аннотация.** Мазкур мақола кейинги икки минг йил давомида Хитой ва Марказий Осиё халқлари ўртасида мавжуд бўлган савдо йўллари тарихига бағишланган. Тарихий ҳужжатларнинг далолатича Хоразм ва Хитой ўртасида савдо йўллари эрамиздан аввалги II асрдан – XIX асргача амал қилган.*

***Калит сўзлар:** Хоразм, Хитой, Марказий Осиё, савдо, савдо йўллари, У-Ди, Чжань-Цзянь, Турфан, Помир.*

***Annotation.** This article is devoted to the coverage of the history of trade roads existing between China and the peoples of Central Asia, including with Khorezm. Historical facts prove that Khorezm and China in the last two thousand years, from the 2nd century until the 19th century AD, maintained trade relations that extended across the territory of Central Asia.*

***Keywords:** Khorezm, China, Central Asia, trade, trade routes, U-Di, Zhan-Jian, Turpan, Pamir.*

Марказий Осиё ва унинг таркибий қисми ҳисобланган Хоразм ўлкаси тарихий - маданий ва географик минтақа сифатида жаҳон цивилизациясининг қадимий учоқларидан ҳисобланади. Ғарб ва Шарқни боғловчи қулай, тарихий-географик ҳудуд бўлганлиги боис, энг қадимги даврлардан савдо йўлларининг асосий йўналишлари шу ердан ўтган. Археологик маълумотларга кўра эрамиздан аввалги 3-2 минг йилликларда, бронза даврига келиб инсоният тарихида юз берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида турли минтақада яшовчи халқлар ўртасида савдо-сотик ва маданий алоқалар изчил ривожлана бошлаган. Бунга энг аввало, кишилиқ жамияти ривожига жуда кучли таъсир кўрсатган технологик ютуқлардан бири ғилдарак ва араванинг кашф этилиш сабаб бўлган. Шунингдек, жамият миқёсида рўй берган ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида деҳқончиликдан чорвадор қабилаларнинг ажралиб чиқиши қабилалар ва халқлар ўртасида маҳсулот айрибошлаш, савдо-сотик алоқаларининг янада ривожланишига олиб келди.

Айнан шу омиллар қадимги Шарқ халқларини боғлаб турадиган энг қадимги савдо йўлларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Эрамиздан аввалги 3-2 минг йиллардан “Лазирут йўли”, Аҳмонийлар имерияси давридаги “Шоҳ йўли”, эрамиздан аввалги II асрлардан милодий XVI асргача мавжуд бўлган, Хитойдан бошланиб, Ўрта Осиё орқали ўтиб, Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғлаган “Буюк ипак йўли” каби трансмагистрал савдо йўллари дунё халқларининг иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиётига беқиёс ҳисса қўшган, мамлакатлар ўртасида нафақат савдо алоқалари, балки, дипломатик муносабатлар ривожланишига хизмат қилган.

Маълумки, эрамиздан аввалги II асрда Хитой марказлашган қудратли давлатга айланади. Аммо, шимолий ҳудудларда яшаган кўчманчи халқларнинг асрлар давомидаги босқинлари Хитой халқининг ҳаётига, ҳафвсизлигига доим таҳдид солиб турган. Айниқса, хун қабилаларининг ҳужумлари катта вайронагарчиликларни келтириб чиқарган. Кўчманчиларнинг ҳужумларига чек қўйиш ёки тўсиқ бўлиш учун ҳам хитойликлар Буюк хитой деворини қуришган эди. Шунингдек, Хань сулоласининг вакилларида бўлган, эрамиздан аввал 140-87 йилларда Хитойда ҳукмронлик қилган император У-Ди ташаббуси билан кўчманчиларга қарши иттифоқчилар топиш мақсадида “Ғарбий ўлкалар”га Чжан Цянь бошчилигида элчилар жўнатилган. Чжан Цянь эрамиздан аввалги 138-126 йилларда Қошғар, Еттисув орқали Фарғона ўлкасига ташриф буюради. Натижада, дунё халқлари тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлган, жаҳон цивилизацияси тараққиётига ўлкан ҳисса қўшган, инсоният тарихида илк бора Ғарб ва Шарқ халқларини иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларини янги босқичга кўтарган Буюк ипак йўлига асос солиган.

Мамлакатлараро иқтисодий ва савдо алоқаларида савдо йўлларининг аҳамияти жуда юқори бўлган. Зеро, қарвон йўллари иқтисодий алоқаларнинг қон томирлари ҳисобланган. Шу жиҳатдан қараганда мамлакатлар, халқларни ўзаро боғлаб турган савдо йўллари йўналишлари ва географиясини ўрганиш тарих фани олида турган энг муҳим долзарб муаммолардан биридир.

Сариқ денгизи қирғоқларидан бошланган Буюк ипак йўлининг йирик тармоғи - Ўрта Осиё орқали, жумладан, Хоразм минтқасидан ўтиб, жанубий ва жанубий-ғарбий Осиё ҳудудларидан Ўрта ер денгизига, ундан Ғарбий Европача борган бўлса, иккинчи йўналиши – Хоразм ва Қозоғистон чўлларида ўтиб, Россия ва Шарқий Европани Хитой билан боғлаган. Евроосиё материгини қамраб олган ушбу трансмагистраль йўлнинг узунлиги

12800 км ташкил этган¹. Хитой хукмдорларининг “Ғарбий ўлкалар” билан ҳарбий-сиёсий ва савдо алоқалар олиб боришларига интилишларининг натижаси сифатида вужудга келган мазкур йўл қадимги даврлардан Осмоноти* юртини Ўрта Осиё ва бошқа мамлакатлар, хусусан, Парфия, Ҳиндистон ва Рим империяси билан изчил алоқаларнинг бошланишига олиб келган².

Ўрта Осиё халқларининг Хитой билан савдо алоқаларида Фарғона минтақаси асосий транзит йўл вазифасини бажарган. Чунки, Буюк ипак йўлининг Хитойдан Ўрта Осиёга келувчи йўналишларида дастлабки ҳудуд сифатида Фарғона водийси муҳим ўрин тутган³. Бу даврда Хитойнинг Фарғона ўлкасига нисбатан бундай қизиқишини “Ғарбий ўлкалар дарвозаси” сифатида жойлашган геостратегик ва жуғрофий жойлашуви билан изоҳлаш мумкин.

Ўрта Осиё халқларини Хитой билан боғловчи савдо йўллари баъзи маълумотларга кўра эрамиздан аввалги бир минг йиллик ўрталарида вужудга келган бўлиб, минтақамизнинг энг жанубий сарҳадларидан Хитойга бевосита кўшни бўлган Помир тоғлари орқали ўтган⁴. Хитой пойтахтидан чиққан савдо қарвонлари Турфон* воҳаси ва Помир тоғ доволари орқали Бактрияга ва ундан Ҳиндистонга, Парфиягача борган⁵. Шунини қайд этиш керакки Хитойдан Шарққа йўл олган барча савдо қарвонлари, мамлакатнинг энг ғарбий чегара шаҳри сифатида эътироф этиладиган Дуньхуань шаҳридан ўтган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича шу ерга келганда Буюк ипак йўли уч тармоққа бўлинган Хитойдан Ўрта ер денгизигача етиб борган⁶:

1. **Шимолий йўналиш:** Хами — Боркўл — Иссиқ кўл — Жанубий Козоғистон — Шимолий Кавказ — Византия — Ўрта Ер денгизи.

2. **Марказий йўналиш:** Турфон — Қорашар — Кучу — Помир тоғ доволари — Уструшона — Самарканд — Бухоро — Марв — Эрон — Ўрта Ер денгизи.

---

*Осмоноти юрти”(ёки мамлақати) - тарихий- дипломатик манбаларда Хитойга нисбатан қўлланиладиган мажозий ном(муаллиф).

*Турфон- Хитойнинг шимолий-ғарбий қисмида, ўтмишда Шарқий Туркистон номи билан аталган, ҳозирда Синьцзян-Уйғур мухтор вилоятида жойлашган, қадимда ва ўрта асрларда машҳур бўлган ўлка, маркази шу ном билан аталгани боис воҳа ҳам шундай номланган(муаллиф)

3. **Жанубий йўналиш:** Дуньхуан — Лобнор кули — Так-ламакон сахроси — Воҳон коридори — Тоҳаристон — Эрон— Ўрта Ер денгизи⁷.

Ушбу йўналишлар тарнсмагистраль савдо йўллари бўлиб, асрлар давомида Евроосиё минтақасида руй берган сиёсий ўзгаришлар, жараёнлар таъсирида ўз йўналишини ўзгартириб турган. Аммо, ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Хоразмлик савдогарлар ҳам турли даврларда Шарқий ўлкалар, жумладан Хитой билан савдо алоқаларида ушбу йўналишлардан унумли фойдаланилган. Хоразмдан чиққан савдо карвонлари Амударё орқали, ёки унинг ўнг ва чап соҳиллари бўйлаб ўтган савдо йўлларида Чоржўй - Бухоро - Самарқанд шаҳарлар орқали Тошкентга етиб келишган. Хоразмдан Тошкент шаҳаригача савдо йўли минг верстдан иборат бўлган⁸. Савдо карвонлари Тошкентдан иккига бўлинган: 1. **Шимолий йўл** - Тошкент-Еттисув - Таяньшань тоғ доvonлар орқали Муғулистонгача ва ундан Хитойга, ёки Шарқий Туркистонгача етиб боришган. 2. **Жанубий йўл** - Тошкент- Фарғона водийси – Қашғар орқали Хитойгача ва ҳатто Тибетгача боришганлиги ҳақида маълумотлар бор⁹.

Хоразмлик савдогарлар Хитойга боришда Афғонистон ҳудудларидан ҳам фойдаланишган. Афғонистон ҳудуди, шунингдек, Туркистон халқларининг, жумладан, Хива хонлигининг Хитой билан савдо алоқаларида транзит савдо йўли вазифасини ҳам бажарган. Ушбу мамлакатлардан, Ўрта Осиё, жумладан, Хивага, Афғонистон орқали қоғоз, ипак, жун маҳсулотлари, шойи ва парча, зар иплар, тери маҳсулотлари, қора мурч, кашмир матолари, зираворлар, хитой ва япон чинни буюмлари олиб келинган. Хоразмлик савдогарлар, Афғонистон ҳудудидан, Хитойнинг Ғулжа, Қашғар, Ёркент каби шаҳарларига, шунингдек, Хитойнинг тоғли, ички ҳудудлари ҳисобланган Катта ва Кичик Тибет туманларигача кириб бориб маҳаллий савдогарлар билан савдо алоқаларини амалга оширганлар¹⁰.

Ўрта Осиёнинг, жумладан, Хоразмнинг ташқи савдо алоқаларида Амударёнинг алоҳида ўрни бўлган. Савдогарлар Хоразмдан Термизгача бўлган масофани сув оқими бўйлаб кемалар билан 10 кундан ортиқроқ вақт давомида босиб ўтишган¹¹. Термиз орқали Афғонистон, Хитой ва Ҳиндистон бозорларига чиқишган.

⁷ Мавланов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги савдо йўллари.”Академија, Тошкент-2008.-Б.141.

⁸ Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. С.Петербург.:1869. – С. 40.

⁹Ўша жойда

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақасида энг қадимги даврлардан Шарқ ва Ғарб боғлаб турувчи савдо йўллари амал қилиб келган. Мазкур савдо йўллари асрлар даврида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Зеро, савдо йўллари барча даврларда мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги сиёсий –дипломатик, маданий алоқаларида муҳим роль ўйнаб келган. Марказий Осиёни, жумладан, Хоразмни Хитой билан боғлаган карвон йўллари мамлакатлар, халқлар ўртасидаги алоқаларнинг ривожланиши ва мустақамланишига хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воевода Е. По пути евроазиатских караванов: проблемы сотрудничества и межкультурной коммуникации. эл. ресурс. <https://mgimo.ru>.
2. Мавланов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги савдо йўллари.”Akademiyа, Тошкент-2008.-Б.112.
3. Мавлонов Ў.-Б.116.
4. Марказий Осиёнинг қадимги савдо йўллари.”Akademiyа, Тошкент-2008.-Б.116.
5. Ўша жойда.Б.117
6. Мавланов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги савдо йўллари.”Akademiyа, Тошкент-2008.-Б.141.
7. Мавланов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги савдо йўллари.”Akademiyа, Тошкент-2008.-Б.141.
8. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. С.Петербург.:1869. – С. 40.
9. Ўша жойда
10. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. – С.Петербург.:1869. – С.160
11. Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией, во второй половине XIX-начале XX вв. Т.:1965. – С.77.